

IBN MĀLIKNING "ALFIYYA" ASARINING ILMIY TAHLILI: ARAB TILI NAHV-SARFINING SHE'RIY TIZIMGA SOLINGAN QOMUSI

Orifxonova Soliha Davronjon qizi

Alfraganus universiteti talabasi

Raximjanov Masrur Nugmanovich

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21427832>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 14-iyul 2026 yil

Ma'qullandi: 16-iyul 2026 yil

Nashr qilindi: 18-iyul 2026 yil

KEYWORDS

Ibn Mālik,, Alfiyya, arab tili nahvi, bahri rajaz, Ibn 'Aqīl, Ibn Hishām, she'riy grammatika, sarf-nahv.

ABSTRACT

Mazkur maqola arab tilshunosligi tarixidagi eng mashhur va eng ko'p sharh yozilgan she'riy nahv-sarf asari — Ibn Mālikning "Alfiyya" (□□□□□□) asarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada Ibn Mālik haqida qisqacha biografik ma'lumot, "Alfiyya"ning yozilish maqsadi va uslubi, uning she'riy tuzilishi (bahri rajaz), mundariyasi hamda bu asarga yozilgan mashhur sharhlar (xususan Ibn Aqil va Ibn Hishomning sharhlari) izchil yoritilgan. Shuningdek, asarning nahv ta'limidagi o'rni va uzoq muddatli ilmiy ta'siri ham ko'rib chiqilgan. Tadqiqotda tarixiy-tavsifiy va matn tahlili metodlaridan foydalanilgan.

Arab tilshunosligi tarixida nahv va sarf qoidalarini yodlash va o'rganishni osonlashtirish maqsadida ularni she'riy shaklga solish an'anasi keng tarqalgan bo'lib, bu an'ananing eng mashhur va eng mukammal namunasi — Ibn Mālikning "Alfiyya" (الألفية, so'zma-so'z "ming baytlik") asaridir. Bu asar arab tili grammatikasining butun tizimini atigi ming baytga yaqin she'rda mujassamlashtirgan bo'lib, u hijriy VII asrdan (milodiy XIII asr) beri islom dunyosining deyarli barcha madrasalarida asosiy o'quv qo'llanmasi sifatida o'qitib kelinmoqda.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, "Alfiyya" nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki bugungi kunga qadar arab tili nahvini chuqur o'rganishning eng samarali vositalaridan biri bo'lib qolmoqda. Uning she'riy shakli qoidalarini yodlashni osonlashtiradi, shu bilan birga uning mazmuni juda ixcham va zich bo'lib, har bir bayt ortida keng ilmiy izoh talab qiladi — bu esa unga son-sanoqsiz sharhlar yozilishiga sabab bo'lgan.

Maqolaning maqsadi — "Alfiyya" asarining yaratilish tarixi, uslubi, tuzilishi va ilmiy-ta'limiy ahamiyatini tizimli tarzda yoritishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) Ibn Mālik haqida qisqacha ma'lumot berish; 2) asarning yozilish maqsadi va she'riy uslubini ko'rsatish; 3) asarning tuzilishi va mundariyasini tahlil qilish; 4) unga yozilgan mashhur sharhlarni va uning ta'limiy ahamiyatini yoritish. Tadqiqotda tarixiy-tavsifiy va matn tahlili metodlaridan foydalanildi.

Ibn mālik haqida qisqacha biografik ma'lumot. Ibn Mālik — bu Muḥammad ibn 'Abdillāh ibn Mālik at-Tā'ī al-Jayyānī (hijriy 600–672 / milodiy 1203–1274 yillar)ning to'liq ismi bo'lib, u Andalusiyaning Jayyan shahrida tug'ilgan, keyinchalik Suriyaga ko'chib o'tib, Damashqda

yashagan va vafot etgan. Ibn Mālik o'z davrining eng buyuk nahv va qiroat olimlaridan biri bo'lib, u nafaqat "Alfiyya", balki boshqa ko'plab nahv va sarf asarlarining ham muallifi hisoblanadi.

Ibn Mālik dastlab "Alfiyya"dan oldin "Al-Kāfiya ash-Shāfiya" nomli kattaroq, uch ming baytga yaqin she'riy asar yozgan, biroq bu asar juda hajmli bo'lgani sababli, u keyinchalik uni ixchamlashtirib, atigi 1002-1003 baytdan iborat "Alfiyya"ni yaratgan. Bu — Ibn Malikning nahv qoidalarini imkon qadar ixcham va yodlash uchun qulay shaklga keltirishga bo'lgan izchil intilishini ko'rsatadi.

Ibn Mālik o'z davrida nafaqat nahv, balki qiroat va lug'at ilmlarida ham chuqur bilim sohibi bo'lgan, bu esa uning "Alfiyya"sida faqat quruq grammatik qoidalarinigina emas, balki Qur'on qiroati va klassik she'riyatdan olingan boy misollarni ham keng qo'llashiga imkon bergan. Uning bu keng qamrovli bilimi "Alfiyya"ning nafaqat nahv, balki umumiy arab tili va adabiyoti bo'yicha ham qimmatli manba bo'lishini ta'minlagan.

"Alfiyya"ning yozilish maqsadi va she'riy uslubi. "Alfiyya"ning asosiy yozilish maqsadi — arab tili nahv va sarfining murakkab, tarqoq qoidalarini talabalar uchun yodlash va takrorlashga qulay, ixcham she'riy shaklga keltirish edi. Klassik islom ta'lim tizimida she'riy shaklda yozilgan ilmiy matnlar (manzuma) keng tarqalgan bo'lib, bu shakl qoidalarini yodlashni ancha osonlashtirgan, chunki she'riy vazn va qofiya inson xotirasiga tabiiy tayanch nuqtalarini beradi.

"Alfiyya" arab she'riyatining "bahri rajaz" (الرجز بحر) vaznida yozilgan bo'lib, bu vazn nisbatan sodda va equal bo'g'inli tuzilishga ega bo'lgani uchun ilmiy-didaktik matnlar uchun eng mos vazn hisoblangan — shu sababli "Alfiyya"dan tashqari ko'plab boshqa ilmiy manzumalar ham (tibbiyot, fiqh, mantiq sohalarida) aynan shu vaznda yozilgan.

Uslubiy jihatdan "Alfiyya" o'ta ixcham va zich bo'lib, ko'pincha bitta bayt ichida bir nechta grammatik qoida yoki istisno holat bir vaqtning o'zida bayon etiladi. Bu ixchamlik, bir tomondan, asarni yodlash uchun qulay qilsa, ikkinchi tomondan, uni mustaqil o'rganish deyarli mumkin emasligini, albatta keng sharh va ustoz yordamiga muhtoj ekanligini anglatadi — bu esa "Alfiyya" atrofida ulkan sharhlar an'anasining shakllanishiga sabab bo'lgan.

Asarning tuzilishi va mundarijasi. "Alfiyya" mazmun jihatidan arab tili nahvi va sarfining deyarli barcha asosiy mavzularini o'z ichiga oladi. Asar kalom (gap) ta'rifi va uning tarkibiy qismlaridan boshlanib, muftada-xabar, kāna va uning o'xshashlari, inna va uning o'xshashlari, foil, ma'ul turlari (mutlaq, fih, lah, ma'ah), hol, tamyiz, istisno, nido kabi barcha asosiy nahviy mavzularni ketma-ket bayon etadi.

Asarning ikkinchi, nisbatan kichikroq qismi sarf masalalariga bag'ishlangan bo'lib, unda fe'l vaznlari (mujarrad va mazid boblar), sahih-mu'tall fe'llar, i'lol qoidalar, jam' turlari kabi morfologik mavzular yoritiladi. Shuningdek, asar oxirida imlo va xat bilan bog'liq ba'zi qoidalar ham qisqacha bayon etilgan.

"Alfiyya"ning tuzilishidagi muhim xususiyat shundaki, Ibn Mālik ko'pincha bir mavzu doirasida turli qarashlarni (masalan Basra va Kufa maktablari o'rtasidagi ixtilofli masalalarni) ham qisqacha eslatib o'tadi, bu esa asarning shunchaki bir tomonlama qoidalar to'plami emas, balki o'z davridagi nahv ilmining umumlashtirilgan holatini aks ettiruvchi qomusiy asar ekanligini ko'rsatadi.

"Alfiyya"ga yozilgan mashhur sharhlar va uning ta'limiy ahamiyati. "Alfiyya"ning ixcham va zich uslubi sababli, unga tarix davomida yuzlab sharhlar yozilgan bo'lib, ular orasida ikkitasi alohida mashhurlikka ega. Birinchisi — Bahā' ad-Dīn Ibn 'Aqilning "Sharh Ibn 'Aqil 'alā Alfiyyat Ibn

Mālik" asari bo'lib, bu sharh o'zining tushunarli tili va batafsil izohlari bilan ajralib turadi va hozirgi kungacha ko'plab islom o'quv muassasalarida asosiy darslik sifatida qo'llaniladi.

Ikkinchisi — Ibn Hishām al-Anṣāriyning "Awḍaḥ al-Masālik ilā Alfiyyat Ibn Mālik" nomli sharhi bo'lib, bu asar ham chuqur tahlili va aniq misollari bilan mashhur. Bulardan tashqari As-Suyūṭīning "Ham' al-Hawāmi'" kabi boshqa ko'plab sharh va hoshiyalar ham yozilgan, bu esa "Alfiyya"ning arab tilshunosligi tarixidagi nufuzini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ta'limiy nuqtai nazardan "Alfiyya" an'anaviy islom ta'lim tizimida (masalan Al-Azhar, Deoband kabi yirik ilmiy markazlarda) hozirgi kungacha nahv ilmini chuqur o'rganishning yakuniy bosqichi sifatida o'qitiladi — talaba avval sodda nahv darsliklarini (masalan "Al-Ājurrūmiyya"ni) o'rganib, so'ngra "Alfiyya"ga o'tadi, bu esa asarning nahv ta'limi tizimidagi "yuqori bosqich" maqomini ko'rsatadi.

"Alfiyya"ning zamonaviy arab tili ta'limidagi o'rni. Bugungi kunda ham "Alfiyya" nafaqat an'anaviy diniy ta'lim muassasalarida, balki ko'plab dunyoviy universitetlarning arabshunoslik va islomshunoslik fakultetlarida ham o'qitilishda davom etmoqda. Ayrim zamonaviy o'qituvchilar asarning ba'zi baytlarini soddalashtirilgan holda, izohlar va zamonaviy misollar bilan boyitib o'rgatishni afzal ko'rsalar-da, asarning o'zi hamon nahv ta'limining "oltin standarti" sifatida qaralmoqda.

Shuningdek, zamonaviy raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan "Alfiyya"ning matni va uning asosiy sharhlari elektron shaklda, qidiruv va o'zaro havolalash imkoniyatlari bilan boyitilgan holda keng tarqalmoqda, bu esa asarni yangi avlod talabalari uchun ham qulayroq va tushunarliroq qilmoqda. Bu — klassik ilmiy merosning zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unlashuvining yaxshi namunasi hisoblanadi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, Ibn Mālikning "Alfiyya" asari arab tili nahv-sarfining butun tizimini atigi ming baytga yaqin she'riy shaklda mujassamlashtirgan, o'z davridan boshlab hozirgi kungacha o'chmas ilmiy-ta'limiy ahamiyatga ega bo'lgan asardir.

Ikkinchidan, asar bahri rajaz vaznida yozilgan bo'lib, uning ixcham va zich uslubi bir tomondan yodlashni osonlashtirsa, ikkinchi tomondan mustaqil o'rganishni qiyinlashtiradi, bu esa unga ko'plab sharhlar yozilishiga sabab bo'lgan.

Uchinchidan, asar nahv va sarfning deyarli barcha asosiy mavzularini qamrab olgan qomusiy xususiyatga ega bo'lib, unga Ibn 'Aqil va Ibn Hishām kabi olimlarning sharhlari asarning tushunilishi va tarqalishida hal qiluvchi rol o'ynagan.

Xulosa qilib aytganda, "Alfiyya" arab tili nahv ta'limi tarixidagi eng nufuzli va uzoq umr ko'rgan darslik bo'lib, uni chuqur o'rganish an'anaviy islom ilmiy merosini va arab tili grammatikasining klassik tizimini to'liq anglash uchun zaruriy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ibn Mālik, Muḥammad ibn 'Abdillāh. Alfiyyat Ibn Mālik fī an-Naḥw wa aṣ-Ṣarf. — Bayrūt: Dār al-Ma'rifa.
2. Ibn 'Aqil, Bahā' ad-Dīn. Sharh Ibn 'Aqil 'alā Alfiyyat Ibn Mālik. — Bayrūt: Dār at-Turāth, jild I-II.
3. Ibn Hishām al-Anṣārī. Awḍaḥ al-Masālik ilā Alfiyyat Ibn Mālik. — Bayrūt: Al-Maktaba al-'Aşriyya, jild I-IV.

4. As-Suyūṭī, Jalāl ad-Dīn. Ham' al-Hawāmi' fī Sharh Jam' al-Jawāmi'. — Al-Qāhira: Al-Maktaba at-Tawfīqiyya.
5. Az-Zubaydī, Abū Bakr Muḥammad. Ṭabaqāt an-Naḥwiyyīn wa al-Lughawiyyīn. — Al-Qāhira: Dār al-Ma'ārif.
6. Ḥasan, 'Abbās. An-Naḥw al-Wāfī. — Al-Qāhira: Dār al-Ma'ārif, jild I.
7. Xayrullayev M. Arab tili grammatikasi (morfologiya va sintaksis). — Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010.

